

RIBI ANDRÁS

PROPTER MULTITUDINEM HOSPITUM

A FEHÉRVÁRI KERESZTES (JOHANNITA) KONVENT MINT ISPOTÁLY A KÖZÉPKORBAN

A középkori Magyar Királyság szakrális központjában, Székesfehérvárott a XII. század második felében alapították a Jeruzsálemi Szent János-lovagrend Szent István királynak szentelt konventjét, amely — a koronázó templom és társaskáptalana után — a város második legjelentősebb egyházi intézménye volt.¹ Minden bizonnyal itt őriztek 1222-től egy példányt az Aranybullából, valamint 1243-tól hiteleshelyként is működött, mely a késő középkorban országos hatáskörhöz jutott.² Napjaink kutatója számára azért lehet jelentős az intézmény, mert magánlevéltára az egyetlen fennmaradt középkori székesfehérvári archívum: amikor a várost 1543-ban a török elfoglalta, Dalmady Sebestyén *preceptornak* sikerült Pozsonyba menekítenie a rendház levéltárát, mely az ottani káptalani levéltárba kerülve vészelte át az évszázadokat.³

A rend magyarországi, és a messze legjobb forrásadottsággal rendelkező fehérvári konventjük történetével épp ezért már sokan foglalkoztak,⁴ és az egyház

-
- 1 Jelen munka a szerző 2015. évi OTDK dolgozatának részben kivonatolt, részben bővített változata.
 - 2 *Fitz Jenő*: A középkori Székesfehérvár. Székesfehérvár, 1957. 16. p.; *Hunyadi Zsolt*: The Hospitallers in the Medieval Kingdom of Hungary c. 1150–1387. Bp., 2010. 105. p.
 - 3 *Mikos József*: A fehérvári keresztetek 1193. évi oklevele mint magyar nyelvemlék. In: Magyar Nyelv, 31. (1935) 152–167. p., 243–258. p., 288–309. p., különösen 152. p. Jelenleg az anyag 1526 előtti része a MOL Q 398 jelzete alatt található, míg az 1527–1543 között keletkezett dokumentumokat az R 302 fondban őrzik.
 - 4 Szent János lovagjaival már a Fuxhoffer-féle *Monasteriologia* is foglalkozott, ám a rend magyarországi történetének első igazán jelentős kutatója Reiszig Ede volt, aki kétkötetes monográfiát szentelt a kérdésnek. *Fuxhoffer, Damianus*: Monasteriologia regni Hungariae. II. Weszprimii, 1803. 197–199. p.; *Reiszig Ede*: A János-lovagrend Sopronban. In: Századok, 44. (1910) 542–553. p., 633–640. p.; *Reiszig Ede*: A jeruzsálemi Szent János-lovagrend Magyarországon. I–II. Bp., 1925–1928. Műve megkerülhetetlen a téma tanulmányozásához, ám komoly módszertani hibával bír: miután a nyugati forrásoktól eltérően a magyar okleveles anyag a *frater hospitalis* helyett egyszerűen csak *crucifert* ír, így Reiszig nem választotta szét a valóban Szent János-lovagrendi tulajdonú házakat a magyar alapítású stefanita rend intézményeitől, vö. *Hunyadi Zsolt*: The Hospitallers in the Kingdom of Hungary: Houses, Personnel, and a Particular Activity up to c. 1400. In: The Crusades and the Military Orders. Expanding the Frontiers of

Medieval Latin Christianity. Ed. Hunyadi Zsolt – Laszlovszky József. Bp., 2001. 253–268. p., különösen 261. p. Közép-Európára kiterjesztve ld. *Luttrell, Anthony*: The Hospitaller Province of *Alamania* to 1428. In: *Uő*: The Hospitaller State on Rhodes and its Western Provinces, 1306–1462. Aldershot, 1999. XII. 21–41. p., különösen 22. p. Hunyadi Zsolt felhívja a figyelmet, hogy a *crucifer* kifejezés használata ellenére nincs szó kereszties lovagokról, sőt pápai rendeletek tiltották a lovagrendek tagjainak a kereszties eskü letételét, vö. *Hunyadi Zsolt*: A johanniták a középkori Magyarországon a 14. század végéig. In: Magyarország és a kereszties háborúk. Szerk. Laszlovszky József – Majorossy Judit – Zsengellér Gyula. Máriabesnyő–Gödöllő, 2006. 195–208. p., különösen 202. p. A módszertani hibáról ld. *Hunyadi Zs.*: The Hospitallers i. m. xvi. p. Reisziget követően a magyar középkorkutatás csak az 1990-es években fordult újra a téma felé, miután magyar fordításban megjelent a rend regulája: a bilingvis változatot ld. *Homonnai Sarolta – Hunyadi Zsolt*: A johannita lovagrend regulája (forrásközlés). In: Capitulum I. Tanulmányok a középkori magyar egyház történetéből. Szerk. Koszta László. Szeged, 1998. 171–183. p. Hunyadi Zsolt számos tanulmányban, végül 2010-ben angol nyelvű monográfiájában ismertette kutatási eredményeit. Az általunk is használt tanulmányok: *Hunyadi Zsolt*: A székesfehérvári johannita konvent hiteleshelyi tevékenysége az Árpád-korban. In: Capitulum I. Tanulmányok a középkori magyar egyház történetéből. Szerk. Koszta László. Szeged, 1998. 33–65. p.; *Hunyadi Zs.*: The Hospitallers: Houses, Personnel i. m.; *Hunyadi Zsolt*: Prédialisok, haszonbérlok: a johannita birtokgazdálkodás a 13–14. században. In: Medievalisztikai tanulmányok. A IV. PhD-konferencia (Szeged, 2005. június 9–10.) előadásai. Szerk. Marton Szabolcs – Teszler Éva. Szeged, 2005. 45–56. p.; *Hunyadi Zs.*: Johanniták a 14. század végéig i. m. A monográfia: *Hunyadi Zs.*: The Hospitallers i. m. A keresztieseket orvostörténeti megközelítéssel vizsgálja Falus Orsolya, illetve Varjassy Péter és Kölnei Lívia közelmúltban megjelent könyve: *Falus Orsolya*: Ispotályos kereszties lovagok az Árpád-kori Magyarországon. Pécs, 2015.; *Varjassy Péter – Kölnei Lívia*: Az ispotályos johannita lovagok. Máriabesnyő, 2012. Ez a két mű — bár tudományos szakirodalmon alapszik és jegyzetelt — sok esetben kevésbé tekinthető megbízhatónak következtetéseit illetően. Kétségeinket lábjegyzetben jelezzük.

Természetesen a fehérvári konvent történetének önmagában is bőséges irodalma van. Fejér megye híres történetirója, Károly János is külön fejezetet szentelt a rendnek, majd 1918-ban Mártonffy Ernő bölcsészdoktori értekezését írta róluk, míg Mikos József nyelvészeti szempontból vizsgálta 1193-as oklevelüket. Ld. *Károly János*: Fejér vármegye története. I–V. Székesfehérvár, 1896–1904. II. köt. 149–161. p.; *Mártonffy Ernő*: A székesfehérvári ispotály története. Bölcsészdoktori értekezés. Dárda, 1918.; *Mikos J.*: A fehérvári keresztiesek i. m. 152–167. p., 243–258. p., 288–309. p. A közelmúltból kiemelkedő jelentőségű Érszegi Géza munkája, melyben a konvent levéltárának Fejér megyére vonatkozó dokumentumait publikálta: Érszegi Géza: Fejér megyére vonatkozó oklevelek a székesfehérvári konvent magán levéltárában, 1193–1542. In: Fejér megyei történeti évkönyv 5. Szerk. Farkas Gábor. Székesfehérvár, 1971. 177–264. p. A témát ebben az időszakban érinti még: *Mezey László*: Székesfehérvár egyházi intézményei a középkorban. In: Székesfehérvár Évszázadai II. Középkor. Szerk. Kralovszky Alán. Székesfehérvár, 1972. 21–36. p.; *Kovács Péter*: Megjegyzések Székesfehérvár középkori topográfiájának kutatásához. In: Alba Regia XII. Az István Király Múzeum évkönyve. Szerk. Fitz Jenő. Székesfehérvár, 1972. 261–267. p. Az igazi áttörést az 1978–1984 között zajló régészeti feltárás hozta meg, aminek eredményeit az ásatást vezető Siklósi Gyula régész számos tanulmányban

létrejöttével kapcsolatban különösebb magyarázat nélkül több helyütt is kiemeli a szakirodalom, hogy egy ilyen intézményre azért volt szükség, mivel a koronázó városba számos zarándok érkezett Szent István király és Szent Imre herceg sírjához.⁵ Úgy véljük, ez az állítás teljesen logikus, ám részletesebb vizsgálatot érdemel. Ennek keretében a rendház alapítására koncentráló szükséges történeti bevezetőt követően áttekintjük a fehérvári ispotalýról rendelkezésünkre álló információkat, megvizsgáljuk a városba érkező zarándoklatok kérdését, régészeti információk, valamint különböző külföldi és hazai analógiák alapján igyekszünk képet rajzolni az ispotalý működéséről.

*

A Szent János-lovagrend eredete egy, az 1080-as években alapított jeruzsálemi zarándokházra vezethető vissza, melyet a *Santa Maria della Latina* bencés monostor felügyelt. Az első keresztes hadjárat nyomán értelemszerűen megnőtt a zarándokok száma, ami komolyabb szervezetet igényelt, és új rend létrejöttéhez vezetett. Mindezt II. Paszkál pápa 1113-ban kiadott *Pie postulatio voluntatis* kezdetű privilégiuma rögzítette, mely a rend fő funkciójaként a betegápolást jelölte meg.⁶ A rend tagjait tekintve lovagokra, papokra és szolgáló testvérekre bontható, ez utóbbiak feladatai közé tartozott a betegápolás, illetve később a fegyveres harc

publikálta. Az általunk is használt tanulmányok: *Siklósi Gyula*: A középkori Sziget. In: Palotavárosi írások. Szerk. Demeter Zsófia. Székesfehérvár, 1982. 6–11. p.; *Siklósi Gyula*: A középkori Alba Regia és a johannita lovagok. In: Élet és Tudomány, 50. (1984) 1581–1583. p.; *Siklósi Gyula*: Adattár Székesfehérvár középkori és törökkori építészetéről. Székesfehérvár, 1990.; *Siklósi Gyula*: Székesfehérvár legkorábbi egyházi intézményei a középkorban. In: Egyházak a változó világban. Szerk. Bárdos István – Beke Margit. Esztergom, 1991. 109–118. p. Legutóbb Reich Szabina 2013-ban megjelent tanulmánya foglalkozott a kérdéssel, amely röviden összefoglalta a középkori Székesfehérvár egyházi topográfiáját: *Reich Szabina*: Székesfehérvár egyházi topográfiája a középkorban. In: Kor–szak–határ. A Kárpát-medence és a szomszédos birodalmak (900–1800). A PTE BTK Interdiszciplináris Doktori Iskola Közép- és Koraújkori programjának I. konferenciája. Szerk. Fedeles Tamás – Font Márta – Kiss Gergely. Pécs, 2013. 35–58. p.

5 Például *Siklósi Gy.*: A középkori Alba Regia i. m. 1581. p.; *Hunyadi Zs.*: A székesfehérvári johannita konvent i. m. 37. p.

6 *Hunyadi Zs.*: The Hospitallers i. m. 13–14. p. A rend pápai kiváltságairól bővebben ld. Uo. 21. p.

is.⁷ A szervezet adminisztratív és gazdasági alapegysége a renház (*domus*) volt, valamint a birtokokat is magában foglaló *preceptorátus*, élén a *preceptor*tal, aki elvileg csak lovag lehetett. A rend európai elterjedésével jelentek meg a rendtartományok, azaz a perjelségek, melyek a XIV. században „nyelvekké” tagolódtak.⁸

A rend magyarországi kezdetei Székesfehérvárhoz köthetőek, habár a szakirodalomban régebben esztergomi házukat vélték a lovagok első hazai megjelenésének, amely összefügg a stefanita-rend által okozott, lábjegyzetben említett zavarral.⁹ Mára biztossá vált, hogy az első renház a koronázó városban jött létre 1187 előtt, az alapításnak pedig nincs köze a második keresztes hadjárat átvonulásához, ahogy azt Reiszig Ede korábban feltételezte. A XII. század közepi kezdetek az egész térségre jellemzőek, hiszen Ausztriában és Csehországban is ekkor telepedtek le a rend tagjai, ráadásul az alapításnál mindkét helyen közreműködött az uralkodócsalád.¹⁰

A fehérvári kezdetek Martirius esztergomi érsek (1151–1157) nevéhez fűződnek, aki a városközponttól nyugatra fekvő Szigeten Szent István király patrocíniummal fogott monostor építésébe, melynek falai halálakor még csupán félmagasságig álltak.¹¹ Nagyon fontos vele kapcsolatban kiemelni, hogy semmilyen bizonyíték nincs arra nézve, hogy az épülő renházat valóban a lovagrendnek kívánta adni.¹² A középkori Fehérvár mocsaras területen feküdt, ahol az egyes városrészek helyét a különböző kisebb-nagyobb szárazulatok jelölték ki. Ezek közül a legnagyobb a fontos utak találkozásánál kialakuló Sziget volt,¹³ amely Siklósi Gyula szerint meglehetősen korán, már a XII. században benépesült.¹⁴ A kezdeti időszak legfontosabb figurája II. Géza felesége, Eufrozina királyné (1130–1193 k.) volt, aki III. Béla 1193. évi oklevele alapján befejezte a monostort és számos birtokot adományozott a rendnek. Alapítólevél híján nem tudjuk, hogy

7 *Mezey L.*: Székesfehérvár egyházi intézményei i. m. 32. p.; *Hunyadi Zs.*: A székesfehérvári johannita konvent i. m. 34. p.

8 *Hunyadi Zs.*: Prédiálisok, haszonbérlok i. m. 45. p.; *Hunyadi Zs.*: A székesfehérvári johannita konvent i. m. 35. p.

9 Ld. 4. lj.

10 *Hunyadi Zs.*: The Hospitallers i. m. 23. p.; *Luttrell, A.*: The Hospitaller Province i. m. 24. p.

11 Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke. *Regesta regum stirpis Arpadianae critico diplomatica. I–II/4.* Ed. Szentpétery Imre – Borsa Iván. Bp., 1923–1943., 1961–1987. (a továbbiakban: RA) 155. sz.

12 *Hunyadi Zs.*: The Hospitallers i. m. 24. p.

13 *Siklósi Gy.*: A középkori Sziget i. m. 6. p. Ezen útvonalokról még alább részletesen szólunk.

14 *Siklósi Gy.*: A középkori Alba Regia i. m. 1581. p.

pontosan mikor telepedtek le a keresztések Székesfehérváron, ám bizonyosnak tekinthető, hogy a királyné 1187-es száműzetése előtt.¹⁵ Eufrozina motivációjának megismeréséhez jó alapot nyújt lányának, Erzsébet hercegnőnek 1186. évi levele, amely szerint *sequens vestigia Eufrosine, matris mee, que domum hospitalis semper dilexit et promovit, in qua et habitum postmodum religionis suscepit, eandem domum amare et amplificare pro modulo meo cepi*,¹⁶ azaz a legfontosabb szempont a jótékonykodás volt. Így talán nem véletlen, hogy Eufrozinát V. István 1272-ben kelt oklevele alapján a fehérvári konventben temették el, sőt Mártonffy Ernő még azt is felvetette, hogy II. Géza királyunk is itt nyugodott eredetileg.¹⁷ A királyi adományok elmaradásával a rend virágkora hazánkban a Zsigmond-korral véget ért, és a fehérvári ház leginkább országos hatáskörű hiteleshelyi funkciójának köszönhetően maradhatott jelentős a középkor végéig.¹⁸

A Székesfehérváron élő rendtagok létszámáról — megbízható késő középkori archontológia hiányában — nincsenek adataink. Mártonffy Ernő véleménye szerint átlagosan húsznál nem lehetek többen, Siklósi Gyula pedig a prágai mintát tartja elfogadhatónak, ahol kilenc lovag, tizenöt misés pap, egy diakónus, egy szubdiakónus és két akolitus tevékenykedett, nyilvánvalóan a szolgáló népekkel együtt.¹⁹ A tagok többnyire nem éltek monasztikus életet: gyakran nem is laktak a házban, hanem valamelyik birtokon tevékenykedtek, plébánosként szolgáltak vagy egy ispotályt irányítottak.²⁰

*

15 *Hunyadi Zs.*: The Hospitallers i. m. 25–26. p. Magának az egyháznak az első említése 1192-ből származik, amikor a következőképpen vezették be a pápa tulajdonába adott egyházakat felsoroló *Liber Censuum*ba: *eccl. S. Stephani apud castrum Bellegrave, una M. auri, que est hospitale*. Vö. *Györffy György*: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. I–IV. Bp., 1963–1998. II. köt. 382. p.

16 *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis*. I–XI. Studio et opera Georgii Fejér. Budae, 1829–1844. (a továbbiakban: CD) II. köt. 230. sz.

17 RA 2182. sz.; *Mártonffy E.*: A székesfehérvári ispotály i. m. 35–36. p. Kádár Tamás tanulmánya szerint II. Gézát a fehérvári Szűz Mária egyház mellékhajójában temették el édesapja és nagyapja, Álmos herceg mellé. *Kádár Tamás*: Az Árpád-házi uralkodók és az országglásuk idején hercegi címmel tartományi különhatalmat gyakorolt külhoni, fejedelmi származású előkelők, valamint azok családtagjainak elhalálozási és temetkezési adatai 997–1301 között. In: *Fons*, 19. (2012) 57–108. p., különösen 82. p.

18 *Reiszig E.*: A Szent János-lovagrend Magyarországon II. i. m. 102. p.

19 *Mártonffy E.*: A székesfehérvári ispotály i. m. 23. p.; *Siklósi Gy.*: A középkori Sziget i. m. 8. p.

20 *Hunyadi Zs.*: The Hospitallers i. m. 97. p.

A *domus hospitalis*, amit leginkább ispotálynak szokás fordítani, eredetileg zárandokháza, a középkor végén inkább szegényháza jelentett, mintsem kórháza, habár nyilvánvalóan látogatói között voltak betegek is.²¹ Elhelyezkedésüket tekintve — ahogy Székesfehérvár esetében is láthatjuk — leginkább a külvárosokban voltak, és az itt folyó munkát általában papok irányították.²² Hunyadi Zsolt csekély mértékű magyarországi ispotályos tevékenységet feltételez a keresztesekkel kapcsolatban, hiszen mindössze két ispotály (Fehérvár, Sopron) és két fürdő (Esztergom, Győr) létét látja igazoltnak, bár Varjassy Péter és Kölnei Livia úgy vélik, biztosan volt ispotály Boiscén is, továbbá valószínűleg volt ilyen intézmény Győrben, Ljubán és Vránában.²³ Arra nézve nincs pontos adatunk, hogy a koronázó városban mikortól végeztek ispotályos tevékenységet,²⁴ de Erzsébet hercegnő említett oklevele alapján minden bizonnyal a kezdetektől fogva megvolt a konvent ezen funkciója. A legújabb feltételezések szerint 1165 körül készült el az ispotály, ám mi ezt a konkrét dátumot nem látjuk elég meggyőzőnek még akkor sem, ha a koncepció alapvetően helyes.²⁵ Marie-Madeleine de Cevins

21 *Kubinyi András*: Ispotályok és városfejlődés a késő középkori Magyarországon. In: Várak, templomok, ispotályok. Tanulmányok a magyar középkorról. Szerk. Neumann Tibor. Bp.–Piliscsaba, 2004. (Analecta Mediaevalia II.) 187–195. p., különösen 188. p. A betegápolás természetesen már a kora-középkor óta a bencés monostorok feladatkörébe tartozott, ám a XII. századtól a városok megelőzték a monostorokat a szociális tevékenységben. Vö. *Ohler, Norbert*: The Medieval Traveller. Woodbridge, 1989 [1986]. 82–85. p., 89. p.

22 *Kubinyi A.*: Ispotályok i. m. 194.p.

23 *Hunyadi Zs.*: The Hospitallers i. m. 102., 118., 123., 125. p.; *Varjassy P. – Kölnei L.*: Az ispotályos johannita lovagok i. m. 64. p. A problémát Somogyi Zoltán — a forráshiányon túl — abban látta, hogy a rend ispotályos tevékenységének virágkora a XII–XIII. századra esett, ám ez az időszak nálunk még az okleveles gyakorlat szűkszavúságának kora, majd a XIV. századtól már jobban előtérbe került a harc, a hiteleshelyi tevékenység és a diplomácia. Ld. *Somogyi Zoltán*: A középkori Magyarország szegényügye. Bp., 1941. 25. p.

24 Falus Orsolya *Hints Elek* 1939-ben megjelent, mára elavult művéből kritika nélkül veszi át, hogy Székesfehérvárott 1093-ban jött létre az első — az eredeti, kissé homályos megfogalmazású szöveg helyét megvizsgálva talán bencésnek vélt — kórház. *Hints* orvostörténeti munkája nem jegyzetelt, ráadásul az is óvatosságra inthette volna a szerzőt, hogy az átemelt gondolat felett néhány sorral az egykori kórházigazgató Esztergomban 1000-ban alapított johannita ispotályról értekezik, ami nyilvánvalóan anakronizmus. Ld. *Falus O.*: Ispotályos keresztes lovagok i. m. 35. p.; *Hints Elek*: Az orvostudomány fejlődése az emberiség művelődésében, különös tekintettel a magyar viszonyokra. II. köt. A középkori orvostudomány. Bp., 1939. 183. p.

25 *Varjassy P. – Kölnei L.*: Az ispotályos johannita lovagok i. m. 66. p. III. István 1166. október 24-én kelt oklevelének *sancti pauperes hospitalis domus* kifejezése valóban utalhat ispotályos tevékenységre, ám Székesfehérvár nem szerepel a privilégiumban. Mindazonáltal ekkoriban

viszont bizonyosan téved, amikor azt írja, hogy a keresztések csak a középkor legvégén létesítettek kórházat Székesfehérváron,²⁶ hiszen IV. Ince pápa 1252-es oklevele már utal fehérvári ispotály illetve zárandokház létrehozására, hogy *propter multitudinem hospitem* engedélyezi a rendtagoknak az étkezés alatti beszédet.²⁷ Egy másik adat tanúsága szerint az 1280-as években a fehérvári konvent meg kívánta szerezni a kassai Szent Erzsébet egyházhhoz tartozó ispotályt, ám ez nem sikerült.²⁸

*

A fehérvári zárandoklatok kérdését az úthálózat, a szentkultuszok megjelenése és országos elterjedése, továbbá az egyéb helyi ispotályok megléte alapján elemezzük. A település középkori alaprajzának vizsgálatok Fügedi Erik foglalkozott a várost érintő útvonalak problémájával. Székesfehérvár több jelentős út találkozásánál fekszik, melyek közül a nyugatról, dél-nyugatról és délről, azaz Veszprém, illetve a Balaton, Tolna és Pécs irányából érkezőket a Sziget gyűjtötte össze, míg a Győr és Buda felől befutó utak csomópontja a *Civitas Exterior*, azaz a Budai külváros volt. Ezeket a belváros ütőere, a *Vicus magnus* terelte egy utcába, amely a mai Liszt Ferenc utca, Városház tér, Fő utca nyomvonalon szelte át a várost, elhaladva többek között a koronázó templom előtt is.²⁹ Ezen úthálózatnak köszönhetően Fehérvár része volt a jeruzsálemi zárandokútnak, melynek forgalmáról már a XI. századból vannak információink.³⁰ Az 1031–1043 között készült

más kereszties rendház valószínűleg még nem működött Magyarországon, így másra — hacsak nem magára a rendre általánosságban — nem utalhat az oklevél idézett szakasza. A szerzők szerintünk abban mennek túl a bizonyíthatón, hogy kifejezetten 1165-re koncentrálják az ispotály elkészültét, amit ilyen formában nem lehet igazolni: Hazai Okmánytár. Codex diplomaticus patrius. I–VIII. Kiad. Nagy Imre – Páur Iván – Ráth Károly – Véghely Dezső. Győr–Budapest, 1865–1891. VII. köt. 1. sz.

26 *Cevins, Marie-Madeleine de: Az Egyház a késő-középkori magyar városokban.* Bp., 2003. 50. p.

27 CD IV/2. köt. 127. sz.

28 *Somogyi Z.: Szegényügy* i. m. 25. p.

29 *Fügedi Erik: Fehérvár középkori alaprajza.* In: Fejér Megyei Szemle, 1. (1965) 3–14. p., különösen 7. p. A Dunántúl középkori útjairól részletesen ld. *Glaser Lajos: Dunántúl középkori úthálózata.* In: *Századok*, 63. (1929) 138–167., 257–285. p.

30 A következőkben felsoroltakon kívül számos példát említ még *Holl Béla: A középkori magyar Jeruzsálem-járás és Pécsváradi Gábor utazásának néhány tanulsága.* In: *Művelődéstörténeti*

itinerárium *Wzenburch* formában említi a várost,³¹ de az 1065-ös német főpapi zarándokcsoport is megállhatott itt a *Vita sancti Altmanni episcopi Pataviensis* szerint.³² Az első kereszties hadjárat idején pedig Kálmán király a város előtt verte szét a Gottschalk-féle garázdálkodó csoportot.³³ A sort még lehetne folytatni, ám lényegesebb azt megjegyeznünk, hogy a XIII. század végén a kis-ázsiai török terjeszkedés és a Jeruzsálemi Királyság bukásának következtében már elmaradozott a szárazföldi zarándoksereg; immár hajón jártak a Szentföldre Európából.³⁴ Világos, hogy ezt követően jelentősebb tömegek leginkább a szentek sírja és politikai célok miatt érkezhettek a városba.

Ha azt vizsgáljuk, hogy egy szentnek milyen kultusza volt egy adott helyen, érdemes a legendáknál kezdeni. Szent István három legendája közül a *Legenda minor*, de különösen a Hartvik püspök-féle legenda leírásaiban találkozunk csodákkal. Előbbi esetében ezek merőben általánosak, konkrét gyógyulást csak az 1100 körül keletkezett Hartvik-legendá mutat be.³⁵ Klaniczay Gábor a motívumkincset vizsgálva úgy véli, a csodák alacsony száma annak tudható be, hogy gyenge lehetett a XI. századi Magyarországon az ezekbe vetett hit, hiszen ennek

tanulmányok a magyar középkorról. Szerk. Fügedi Erik. Bp., 1986. 269–294. p., különösen 270–273. p.

- 31 *Catalogus fontium historiae Hungaricae, aevo ducum et regnum stirpe Arpad descenduntium ab anno Christi DCCC usque ad annum MCCCCI. I–III. Ed. Gombos Ferenc Albin. Bp., 1937–1938. (a továbbiakban: *Gombos*, Cat.) II. köt. 845. p.*
- 32 *Gombos*, Cat. III. köt. 2310–2311. p. Ez a forrás a várost *Wizenburc* illetve *Wizzeburch* formában említi. Fontos megjegyeznünk, hogy ugyanerről az expedícióról beszámol az Altaichi Évkönyv is. Mindkét forrás megegyezik abban, hogy 1065. július 23-án a Szentföldről hazatérőben elhunyt Günther bambergi püspök, illetve Altmann aacheni prépost ekkor kapta meg a passauai püspökségre a gyűrűt és a pástortbotot. A különbséget az jelenti, hogy míg Altmann püspök életrajza egyértelműen Fehérvárt nevezi meg, addig az évkönyv *donec pervenit ad urbem, quae Deserta civitas nuncupatur* megjegyzése sokkal inkább Sopronra utal. Vö. *Gombos*, Cat. I. köt. 104. p.; Írott források az 1050–1116 közötti magyar történelemről. Szerk. Makk Ferenc – Thoroczkay Gábor. Szeged, 2006. 84. p. Mivel az Altaichi Évkönyv korábban keletkezett, lehetséges, hogy ez utóbbi értelmezés a helyes, ám ettől függetlenül Fehérvár fontosságát és a szent királyok kultuszának meglétét jelezheti, hogy a *Vita XII. századi szerzője a koronázó városba helyezte az eseményeket.*
- 33 *Györfly*, Tört. földr. II. köt. i. m. 340. p.
- 34 *Holl B.*: Jeruzsálem-járás i. m. 273. p.
- 35 Itt olvashatunk egy tizenkét és egy hét éves fiú gyógyulásáról, egy asszony egyetlen fiának feltámasztásáról, valamint egy Matild nevű ispánné gyógyulásáról. Vö. *Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regemque stirpis Arpadianae gestarum. I–II. Edendo operi praefuit Szentpétery Imre. Bp., 1937–1938. (a továbbiakban: SRH) II. köt. 435–438. p.*

ellenkezője a népi kultuszt tanúsítaná. Ráadásul az 1083-as szentté avatások mögött átgondolt, újító vállalkozást lát, amely Szent László pozícióját hivatott megerősíteni.³⁶ Hasonló mondható el a kevés életrajzi elemet tartalmazó Szent Imre legendával kapcsolatban is, melyben az egyetlen csodaleírás — a vezeklő Konrád lovag története — szintén jól ismert toposznak tekinthető.³⁷ Ettől függetlenül az a tény, hogy a XII. század közepén keletkezett legenda említi a Szent István sírjánál naponta történő csodákat,³⁸ utalhat arra, hogy már ekkor érkeztek ide zarándokok, ráadásul az sem lehet véletlen, hogy a keresztes egyházat első királyunk tiszteletere szentelték nem sokkal később.

Intenzív, korokon átívelő gondoskodás a fehérvári koronázó templomban csak két sírnál figyelhető meg; ezek közül az egyik Szent István sírja.³⁹ A másik jelentős kultuszhely a templom déli árkádsorában található nyughely, melyben Szabó Zoltán a herceg sírját vélte felfedezni.⁴⁰ 1249-ben IV. Ince pápa negyvennapos bűcsút adott a szent királyok nyughelyét felkeresőknek, amennyiben Szűz Mária

36 *Klaniczay Gábor*: Az uralkodók szentsége a középkorban. Bp., 2000. 132. p., 118. p.

37 Uo. 309. p.

38 SRH II. köt. 458. p. – „Interea fama erat beati Stephani regis Pannonie, ad cuius sepulchrum cottidiana fiebant miracula, insignis habebatur.”

39 Szent István király sírjával Győrffy György részletesen foglalkozott, és a ma első királyunk nyughelyének tartott kriptát Kralovánszky Alán találta meg 1970–1971-ben a bazilika főhajójában, ld. *Győrffy György*: István király és műve. Bp., 1977. 384–394. p.; *Kralovánszky Alán*: Szent István király székesfehérvári sírjának és kultuszhelyének kérdése. In: Szent István és kora. Szerk. Glatz Ferenc – Kardos József. Bp., 1988. 166–172. p., különösen 168–169. p. A XIII. századból már tudunk esztergomi és egeri Szent István-körmenetről, ld. *Bálint Sándor*: Ünnepi kalendárium. I–III. Szeged, 1998. III. köt. 226–228. p. A kultusz élőségét bizonyítja az ismeretlen fehérvári költő verse is: „Regia urbs Alba gaude / tanto digna principe / decorata quidem laude, / re simus et nomine: / eo quod tam pretiosi / corporis egregium / possidere mernisti / felix facta pretium.” Magyarra Sík Sándor fordította le: *Kralovánszky A.*: Szt. István kultuszhelye i. m. 171. p.

40 *Szabó Zoltán*: Szent Imre sírja és kultuszhelye. In: Szent Imre 1000 éve. Tanulmányok Szent Imre tiszteletere születésének ezredik évfordulója alkalmából. Szerk. Kerny Terézia. Székesfehérvár, 2007. 37–44. p. Szent Imrénnek két himnusza maradt ránk és egy alleluja vers. A *Laetare Pannonia* antifóna rövid szakasza arra utal, hogy a kultusz elsősorban Székesfehérvárhoz kötődött, vö. *Török József*: Szent Imre liturgikus tisztelete a középkorban. In: Szent Imre 1000 éve. i. m. 47–49. p. A vonatkozó sorok: „gaudens Alba Regalis / de Emerici gloria / Deo vota dulcia / solve laude varia”. Ld. Szent Imre verses zsolozsmája. In: Szöveggyűjtemény a régi magyar irodalom történetéhez. Középkor (1000–1530). Szerk. Madas Edit. Bp., 1992. 279–285. p., különösen 279. p.

vagy az adott király ünnepén érkeznek,⁴¹ majd V. Orbán 1366-ban, Erzsébet anyakirályné közbenjárására, egy év és negyven nap búcsút engedélyezett a székesfehérvári bazilika ereklyéit — többek között Szent István király testét — felkeresők számára.⁴² 1450-ben a pesti országgyűlés és Hunyadi János intézett kérelmet a pápához, hogy a Szentév miatt Rómát felkeresni szándékozó magyarok itthon is elnyerhessék a búcsút, az így megtakarított pénzt pedig a török háborúra fordíthassák. A pápa engedélyt adott erre, de azzal a kikötéssel, hogy a három római főtemplom helyett Szent László váradi, vagy Szent István fehérvári sírját látogassák meg három egymást követő napon a búcsút elnyerni szándékozók.⁴³ A kultusszal kapcsolatban fontos információval szolgál még István király fejerekléjének jelentős politikai szerepe is: 1386-ban erre esküdtek fel a nemesek, majd 1440. július 17-én — a Szent Korona hiányában — az erről leszerelt koronát helyezték I. Ulászló fejére.⁴⁴

A középkor végén dolgozó humanista történétírók négy országos ismertségű zarándokhelyet említenek, köztük Székesfehérvárt:⁴⁵ Ransanus, Bonfini és Oláh Miklós kiemeli Szent István és Szent Imre sírhelyét.⁴⁶ A kultusz tovább élt a kora újkorban is, hiszen a XVII. században erre járó török utazó, Evlia Cselebi említi, hogy Fehérvár továbbra is fontos szakrális hely maradt a korabeli magyarság tudatában.⁴⁷

Amennyiben egy adott helyen volt egy szentnek valamiféle helyi kultusza, ereklyéje, akkor az erősen serkentette a környékbeli lakosság zarándokló kedvét

41 *Bálint Sándor – Barna Gábor*: Búcsújáró magyarok. A magyarországi búcsújárás története és néprajza. Bp., 1994. 53. p.

42 *Kerny Terézia*: Szent István ereklyéiről. Kutatástörténeti áttekintés. In: István a szent király. Tanulmánykötet és kiállítási katalógus Szent István tiszteletéről halálának 975. évfordulóján. Szerk. Kerny Terézia – Smohay András. Székesfehérvár, 2013. 12–21. p., különösen 13. p.

43 *Csukovits Enikő*: Középkori magyar zarándokok. Bp., 2003. (História Könyvtár) 45. p. Itt jegyezzük meg, hogy Csukovits Enikő kutatásai alapján Szent László váradi sírjához többen zarándokoltak, mint Szent Istvánéhoz Székesfehérvárra. *Csukovits Enikő*: Magyar ereklyék. Ereklyekultusz a középkori Magyarországon. In: História, 12. (2000) 8–10. p., különösen 9. p.

44 *Kerny T.*: Szent István ereklyéiről i. m. 14. p.

45 *Csukovits E.*: Középkori zarándokok i. m. 142. p. A másik három: Batai apátság (Szent Vér ereklyéje), Várad (Szent László sírja) és Újlak (Kapisztán Szent János sírja).

46 *Ransanus, Petrus*: A magyarok történetének rövid foglalata. Szerk. Blazovich László – Sz. Galántai Erzsébet. Bp., 1999. 33–34. p.; *Bonfini, Antonio*: A magyar történelem tizedei. Ford. Kulcsár Péter. Bp., 1995. I. tized 1. könyv 350.; *Oláh Miklós*: Hungária. Athila. Ford. Kulcsár Péter – Németh Béla. Bp., 2000. 21–22. p.

47 *Magony Imre*: Székesfehérvári olvasókönyv. Székesfehérvár, 2002. 80. p.

az adott szent kultuszának központjába.⁴⁸ Szent István 1083. évi kanonizációja után nemcsak a jobb kart, hanem a koponyát, a bal kart és a lábsontokat is leválasztották, melyek aztán az ország számos pontjára elkerültek.⁴⁹ Ennek nyomán érdemes számba venni a Fehérvárott eltemetett szenteknek dedikált középkori egyházakat. A legfrissebb kutatások alapján a XI. századtól 1543-ig (Székesfehérvár török elfoglalásáig) Szent István tiszteletére 161,⁵⁰ Szent Imrének 79 templomot szenteltek a Kárpát-medencében.⁵¹ Érdekességképpen jegyezzük meg, hogy Szent Lászlónak a középkorban 147 patrocíniuma volt.⁵² Mindez azt mutatja, hogy országszerte nagyon élő kultusza volt mindkét Fehérváron eltemetett szentnek, ami minden bizonnyal pozitív hatást gyakorolt a városba érkező zarándokok számára is.

Ezt erősíti, hogy a keresztes ispotályon túl más szálláslehetőségek is rendelkezésre álltak a városba érkező zarándokok számára. Az először 1234-ben említett, de Siklósi Gyula szerint a XII. század első felében alapított Szent Miklós társaskáptalan is tartott fenn ispotályt.⁵³ Elhelyezkedését tekintve ez a Budai külvárosban volt, a város azon részén, ahol az északról érkező utak egyesültek, mintegy párhaként a déli és nyugati utakat egyesítő Szigetnek, és az ott megtelepülő konventnek. Egyetlen, 1370. évi oklevél említi a Szent Antal vendégházat, pontosabban annak igazgatóját, János papot.⁵⁴ Miután az oklevél a keresztes konvent levéltárában maradt fenn, Károly János összekapcsolta a renddel, ám Siklósi Gyula már a társaskáptalanhoz kötötte.⁵⁵ A középkori Magyarországon működő Szent Antalról nevezett ispotályosok három házáról tud a kutatás: Daró-

48 Vö. *Csukovits E.*: Középkori zarándokok i. m. 178–179. p.

49 *Kerny T.*: Szent István ereklyéiről i. m. 13. p. Pl. Szentjobb, Bozók, Zalavár, Pannonhalma, Pécs, Csatár, Zágrábremete. Ld. *Bálint S.* – *Barna G.*: Búcsújáró magyarok i. m. 54. p.

50 *Ribi András* – *Smohay Péter* – *Ugrits András*: Szent István patrocíniumok a Kárpát-Pannontérségben. In: István a szent király. Tanulmánykötet és kiállítási katalógus Szent István tiszteletéről halálának 975. évfordulóján. Szerk. Kerny Terézia – Smohay András. Székesfehérvár, 2013. 537–538. p.

51 *Smohay Péter*: Szent Imre patrocíniumok a XI. századtól a XXI. századig. In: Szent Imre 1000 éve. Tanulmányok Szent Imre tiszteletére születésének ezredik évfordulója alkalmából. Szerk. Kerny Terézia. Székesfehérvár, 2007. 263–264. p.

52 *Mező András*: Patrocíniumok a középkori Magyarországon. Bp., 2003. 211–221. p.

53 *Siklósi Gy.*: Székesfehérvár legkorábbi egyházi intézményei i. m. 111. p.

54 DL 106 153.; *Érszegi G.*: Oklevelek i. m. 38. sz. – „dominum Johannem presbyterum, rectorem domus hospitalis ecclesie beati Anthoni confessoris de Alba, hominem nostrum fidedignum”.

55 *Károly J.*: Fejér vm. története i. m. II. köt. 153. p.; *Siklósi Gy.*: Adattár i. m. 59. p.

con, Pozsonyban és Segesvárott volt jelen a rend, az adott ispotály védőszentje pedig mindig azonos volt a rend védőszentjével, Szent Antallal.⁵⁶ A Fehérváron feltűnő vendégház esetében sem elképzelhetetlen, hogy ehhez a rendhez tartozott volna. Három ispotály egy településen jelentős szám, ennél több a középkori Magyarországon csak Budán és Zágrábban működött (4), míg pontosan ennyi is csak hat településen üzemelt.⁵⁷

A városba érkező vendégek és zarándokok jelentős számát gazdaság- és jogtörténeti adalékok is alátámasztják. A XV. században az öt fehérvári éves vásár közül az egyik mindig Szent István (augusztus 20.), egy másik pedig mindig Szent Imre (november 5.) ünnepnapjához kapcsolódott.⁵⁸ Nevezetes, sok embert vonzó esemény volt a Szent István ünnepén tartott törvényt nap is, ahol a király vagy a nádor ítélkezett. Solymosi László szerint ez segítette elő a fehérvári társaskáptalan hiteleshellyé válását az Árpád-korban, mely Werbőczy István Hármaskönyve szerint — hasonlóan egyébként a keresztes konventhez — országos hatáskörhöz jutott. Mindennek szokásjogi alapja lehetett, melyet pontosan a település sajátos helyzete indokolt.⁵⁹ Bár a késő középkorra vonatkozóan sem a káptalan, sem a keresztes konvent hiteleshelyi tevékenységét nem vizsgálták még,⁶⁰ könnyen elképzelhető, hogy — a politikai megfontolásokon túl — azért volt szükség a településen egy második *locus credibilis* létrejöttére, mert a XIII.

56 *Somogyi Z.*: Szegényügy i. m. 29. p., 101. p.

57 *Majorossy Judit – Szende Katalin*: Hospitals in Medieval and Early Modern Hungary. In: Europäisches Spitalwesen. Institutionelle Fürsorge in Mittelalter und Früher Neuzeit. Hospitals and Institutional Care in Medieval and Early Modern Europe. Hrsg. Scheutz, Martin – Sommerlechner, Andrea – Weigl, Herwig – Weiß, Stefan. Wien, 2008. (Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung. Ergänzungsband 51.) 409–454. p., különösen 419. p. 36. lj. Három ispotály volt Esztergomban, Kassán, Kolozsvárott, Körmöcbányán, Székesfehérvárott és Váradon.

58 *Weisz Boglárka*: Vásárok a középkorban. In: Századok, 144. (2010) 1397–1454. p., különösen 1433. p. A Szent István napjához kötődő vásárnak Árpád-kori előzményei is vannak. *Zsoldos Attila*: Fehérvár vásárai az Árpád-korban. In: Pénztörténet — gazdaságtörténet. Tanulmányok Buza János 70. születésnapjára. Szerk. Besenyei József – Draskóczy István. Bp.–Miskolc, 2009. 373–380. p., különösen 374. p.

59 *Solymosi László*: A székesfehérvári káptalan hiteleshelyi működésének sajátosságai az Árpád-korban. In: A székesfehérvári Boldogasszony bazilika jelentősége. Szerk. Farkas Gábor. Székesfehérvár, 1996. 180–201. p., különösen 191–194. p.

60 Hunyadi Zsolt 1353-ig nem látta igazoltnak a konvent országos hatáskörű hiteleshelyi tevékenységét, így az minden bizonnyal csak a későbbiekben fejlődött ki. *Hunyadi Zs.*: A székesfehérvári johannita konvent i. m. 60–61. p.

század közepén (az első fennmaradt hiteleshelyi oklevél 1243-ból származik) a nagyszámú ügyfél miatt egyetlen intézmény már nem bírta a munkát.⁶¹

*

Székesfehérváron az egykori Sziget utca területén⁶² 1978–1984 között folytak ásások Siklósi Gyula vezetésével, melyek célja az egykori keresztes konvent épületének feltárása volt. A rendház (1. ábra) meglehetősen nagy területet foglalt el, melynek egy részét kőfal vette körül. A feltárt épületek⁶³ közül sikerült azonosítani egy 13×6 méteres belméretű konyhát, melyhez két kisebb helyiség csatlakozott. Tőle délnyugatra a *preceptor*i palotát sejtették,⁶⁴ amire a viszonylag nagy épület 190 cm-es falvastagsága, terazzo padlója és az északkeleti sarkán épült 5,1×3,5 méteres belméretű, csigalépcsővel ellátott torony engedett következtetni. A fent említett épületegyüttestől északkeletre feltártak egy 11,5×5,1 méteres belméretű termet, ettől délkeletre pedig egy 26×9 méteres belméretű csarnokot.⁶⁵ Ez utóbbiban Hunyadi Zsolt a káptalani termet feltételezi,⁶⁶ ám akár a zarándokok elhelyezésére is szolgálhatott.⁶⁷ Fontos kiemelni, hogy találtak XII.,

61 Minden bizonnyal nem véletlen, hogy a XV. században még egy olyan település volt Magyarországon, ahol két hiteleshely tevékenykedett: a Szent László sírja miatt szintén jelentős tömegeket vonzó Várad. *Solymosi László: A hiteleshelyek számának alakulása a 14–15. században.* In: Tiszteletkőr. Történeti tanulmányok Draskóczy István egyetemi tanár 60. születésnapjára. Szerk. Mikó Gábor – Péterfi Bence – Vadas András. Bp., 2012. 545–559. p., különösen 551. p.

62 Azóta a területen lakótelep épült (Palotaváros), a konvent helyét ott jártunkkor semmiféle maradvány vagy emléktábla nem jelölte. A régész Reich Szabina a mai Tolnai utcai parkba helyezi a rendházat. *Reich Sz.: Topográfia* i. m. 49–50. p.

63 Mintegy a terület 20%-a.

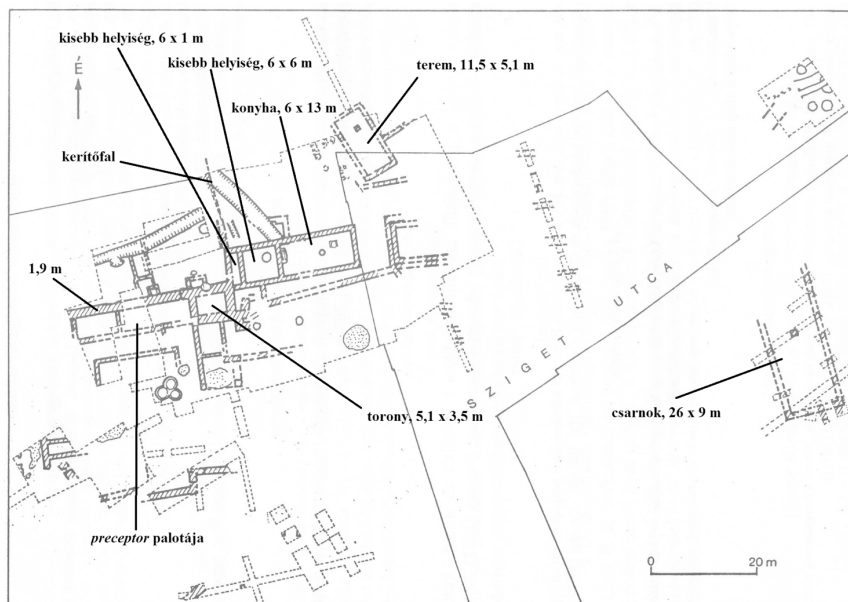
64 Nincs térképes forrásanyag, rajz, építmények funkciójára utaló írásos emlék. Kovács Péter szerint a késő középkori Székesfehérvárról az 1601-es francia mérnök által készített vázlat adja a leghitelesebb képet. Ezen szerinte a 3-as szám jelöli a Szent István templomot és a 7-es az ispotályt. Vö. *Kovács P.: Megjegyzések* i. m. 263. p.

65 *Siklósi Gy.: Adattár* i. m. 79–80. p.

66 *Hunyadi Zs.: The Hospitallers* i. m. 105. p.

67 Érdekességként jegyezzük meg, hogy egy hasonlóképpen helyi szinten jelentős zarándokhelyen, a franciaországi Rocamadourban, pontosabban a vele szemben lévő hegyen elterülő L'Hospitalet településen, 1095-ben létrejött egy Keresztelő Szent János tiszteletére szentelt ispotály, melynek XIII. századi kápolnája és romjai a mai napig láthatóak. A négyszög alaprajzú ispotály méretei nem sokban térnek el az említett fehérvári épülettől: 23×12 méteres

XIII. és XV. századi járószintet is, mely utóbbi azért érdekes, mert a késő középkort általában a fehérvári építészet hanyatló korszakának szokás felfogni, holott itt éppen ekkor épült újjá a rendház.⁶⁸

1. ábra: A keresztos konvent régészeti feltárásának alaprajza
(Forrás: Siklósi, Adattár i. m. 83. p. A feliratok saját kiegészítések.)

A jelentős méretbeli eltérések miatt nem érdemes részletesen ismertetni a lovagrend legfontosabb, jeruzsálemi, akkói és rodoszi rendházainak felépítését, ám néhány paraméterre és funkcióra szeretnénk rámutatni. Jeruzsálemben egy hatalmas, 130×130 méter alapterületű épületegyüttest birtokolt a rend a Szent Sír templomtól délre, mely összesen mintegy 400 embernek adhatott otthont, és magában

belmértető helyiség állt itt. Ld. *Michel, Yves*: Site: Hopital Saint-Jean a L'Hospitalet. In: *Cahiers Médiévaux*, 11. (1973) 15–22. p., különösen 15–16. p.

68 *Siklósi Gy.*: A középkori Alba Regia i. m. 1583. p.

foglalta a nagymesteri palotát, három templomot, a konventet, két kórházat, fűrdőt, raktárakat és gazdasági épületeket. Csak a kórház 70×36,5 méter alapterületű volt, belmagassága elérte az 5,5 métert,⁶⁹ mely akár 1000 ember befogadására is alkalmas volt.⁷⁰ Akkói házuk a Szent János kapu közelében jött létre a XII. század első felében, és csak a belső udvar 1200 m² alapterületű volt. Itt is volt palota, hiszen Jeruzsálem 1187-es eleste után ide került a rend székhelye. A refektórium alapterülete 30×15 méter volt, míg a konyhái 7×13 méter.⁷¹ Miután a rend a XIV. század elején Rodoszra költözött, szükséges volt egy hasonlóan jelentős központ létrehozása a szigeten. A bizánciaktól örökölt épületegyüttes még a jeruzsáleminél is nagyobb volt, habár beépítettség tekintetében kevésbé volt sűrű: 200–250×380 méteren zajlott a rend élete. A komplexum legmagasabb pontján állt a 40–50×65–80 méter alapterületű nagymesteri palota négy toronnyal, mely magában foglalta a fontosabb tisztviselők lakrészeit, illetve egy vendégházat is. 1302-ben legalább 32 fős kiszolgáló-személyzet tevékenykedett benne.⁷² Elmondhatjuk, hogy a rend katonai és monasztikus aspektusai az építészet terén is megjelennek: jelen vannak a védelmi funkciót betöltő falak, tornyok és megerősített kapuk, valamint a monasztikus életformára utaló négyzetes alaprajz, a kápolna, a refektórium, a dormitórium és a káptalanterem.⁷³ Legyenek bármennyire is szerények a fehérvári rendház épületéről való ismereteink, ez a jelenség ott is nyomon követhető.

A Szent János-lovagrend magyarországi szociális tevékenységének még csak a körvonalai sem mutathatók ki,⁷⁴ így kénytelenek vagyunk analógiákra hagyatkozni. A korábban említett hatalmas méretű jeruzsálemi ispotály vallástól függetlenül minden rászorulót ingyen befogadott.⁷⁵ A valós orvosi ellátás ritka lehetett, már csak azért is, mivel abból kiindulva, hogy a kórház tizenegy kórteremre volt osztva, melyek mindegyikében egy *magister* és tizenkét *cliens* működött, közel

69 Boas, Adrian J.: Archeology of the Military Orders. A survey of the urban centres, rural settlement and castles of the Military Orders in the Latin East (c. 1120–1291). Oxon, 2006. 43–46. p.

70 Kedar, Benjamin Z.: A Twelfth-Century Description of the Jerusalem Hospital. In: The Military Orders. Volume 2. Welfare and Warfare. Ed. Nicholson, Helen. Aldershot, 1998. 3–26. p., különösen 8. p.; Varjassy P. – Kölnei L.: Az ispotályos johannita lovagok i. m. 17–19. p.

71 Boas, A.: Archeology i. m. 49–55. p. Felhívjuk a figyelmet, hogy a Siklósi Gyula által Fehérváron konyhaként azonosított épület területe 6×13 méteres volt.

72 Luttrell, Anthony: The Town of Rhodes 1306–1356. Rhodes, 2003. 79–93. p.

73 Boas, A.: Archeology i. m. 193. p.

74 Somogyi Z.: Szegényügy i. m. 24. p.

75 Varjassy P. – Kölnei L.: Az ispotályos johannita lovagok i. m. 12. p.

hét beteg juthatott egy felügyelőre, ám orvusból mindössze négy volt; akár ezer emberre.⁷⁶ Valószínűleg helytálló a Hunyadi Zsolt által is idézet Jonathan Riley-Smith állítása, miszerint sokan nem azért zárandokoltak Jeruzsálembe, hogy meggyógyuljanak, hanem hogy ott halhassanak meg.⁷⁷ A korszakra valóban nagyon jellemző volt, hogy a test gyógyításánál fontosabb volt a lélek megmentése.⁷⁸ Rodoszon már rendszeres volt a napi kétszeri vizit is, ahogy azt Lobkowicz János leírásából (1493) megtudjuk, igaz itt legfeljebb száz beteget tudtak befogadni.⁷⁹ A lovagrend fontos feladatai közé tartozott a talált gyermekek felkarolása, akiket aztán *filii beati Iohannis*nak hívtak, habár nem volt kötelező belépnüök a rendbe, amikor felnőttek.⁸⁰

A regula előírásai azonban leginkább csak a központban érvényesülhettek, míg Európában inkább egyszerű szálláshelyekként funkcionáltak a rend ispotályai, ahol 10–12 ágynál több ritkán lehetett.⁸¹ Néhány jelentős nyugat-európai zárandokházukat vizsgálva Anthony Luttrell arra a következtetésre jutott, hogy Toulouse-ban 1446-ban majdnem száz ágy állt a vendégek rendelkezésére, míg Genovában 1373-ban negyven ágy volt fenntartva férfiak, harminckettő nők számára.⁸² Ezek a helyszínek azonban különösen frekvenciáltak voltak, hiszen Toulouse a Santiago de Compostelába vezető zárandokút francia szakaszának egyik legfontosabb állomása, míg Genova jelentős kereskedőváros volt. Magyarországon nem ismerjük egyetlen keresztes ispotály befogadóképességét sem, ám

76 *Kedar, B.*: Description i. m. 8–12. p.

77 *Hunyadi Zs.*: Johanniták a 14. század végéig i. m. 196. p. A rend regulája szerint: „midőn oda beteg érkezik, így fogadják: először vallja meg bűnét a szerzetes presbiternek, majd gyóntassák meg, s ezután vitessék ágyba, és ott — mintha úr volna — minden nap, mielőtt a testvérek reggelizni mennének, szeretetteljesen gondoskodik róla a ház lehetőségei szerint; és vasárnaponként mindnyájan ebben a házban egy episztolát és egy evangéliumot énekeljenek, és a körmenet alatt pedig szenteltvízzel hintessék meg.” – *Homonnai S.* – *Hunyadi Zs.*: Regula i. m. 16. caput.

78 *Varjassy P.* – *Kölnei L.*: Az ispotályos johannita lovagok i. m. 26. p.

79 Uo. 37–38. p.

80 *Kedar, B.*: Description i. m. 6. p.; *Forey, Alan*: Recruitment to the Military Orders (twelfth to mid-fourteenth centuries). In: *Uő: Military Orders and Crusade*. Aldershot, 1994 [1986]. II. 139–171. p., különösen 148–149. p.

81 *Varjassy P.* – *Kölnei L.*: Az ispotályos johannita lovagok i. m. 65. p. Azt lényeges megjegyez-nünk, hogy egy ágyban nem feltétlenül egy ember aludt a középkorban.

82 *Luttrell, Anthony*: The Hospitallers' Medical Tradition: 1291–1530. In: *The Military Orders. Fighting for the Faith and Caring for the Sick*. Ed. Barber, Malcolm. Aldershot, 1994. 64–81. p., különösen 77. p.

néhány, mások által fenntartott házét igen: a Stibor vajda által alapított szakolcai Szent Erzsébet ispotályban tizenkettő, a pozsonyi Szent Lászlóban húsz, a beszercebéányai Szent Erzsébetben legfeljebb huszonnégy fő férft el,⁸³ míg a soproni Szent Erzsébet ispotállal kapcsolatban annyit tudunk, hogy 1476-ban Sarlobitz Miklós nyolc teljesen felszerelt ágyat juttatott az intézménynek.⁸⁴ Így nem járunk messze az igazságtól, ha úgy véljük — mivel a négy felsorolt helyszín is jelentős útvonalak mentén fekszik —, egyszerre Fehérvárott sem lehetett húsz főnél sokkal többet elhelyezni. Megoldást jelentene, ha sikerülne a rendház területének teljes feltárását elvégezni, hiszen azt sem tudjuk, pontosan hol helyezkedett el és mekkora volt az ispotály. Minderre azonban kevés esély mutatkozik.

A fehérvári ispotály működését illetően segítséget nyújthat, ha áttekintjük a többi magyarországi keresztes ispotály történetét.⁸⁵ Esztergomban Hunyadi Zsolt feltételezi az ispotály meglétét, ám nem látja bizonyítottnak, bár kiemeli, hogy a város fontos állomása volt a Szentföldre tartó belföldi zarándokútnak.⁸⁶ Varjassy Péter és Kölnei Livia már úgy látja, hogy Adrianus *hospitalarius* 1233. évi jelenléte kellő érv az ispotály megléte mellett, sőt az országban egyedülálló módon Esztergom városában kettő is létesült: a Szent Kereszt tiszteletére szentelt konventet 1226-ban említik először, míg a Szent Erzsébet ispotályt 1404-ben.⁸⁷ Előbbi romjai a királyi városban találhatóak, míg utóbbinak a III. Béla felesége által épített közfürdő képezte alapját, melyet 1238-ban IV. Béla adott a lovagrendnek.⁸⁸ Ugyanebben az évben kapott nyilvános fürdőt szintén IV. Bélától a győri rendház is, amelyet ekkor említettek először.⁸⁹ A források nem bizonyítják,

83 *Somogyi Z.*: Szegényügy i. m. 100. p.

84 *Majorossy Judit*: A város közepén — a társadalom peremén. A szegények helye a középkori Sopron életében. In: *Soproni Szemle*, 57. (2003) 216–233. p., különösen 224. p.

85 A késő középkori városi ispotályok működéséről, személyzetéről, bevételeiről részletes képet alkothatunk Majorossy Judit és Szende Katalin tanulmányából, melynek megállapításait azonban nem lehet egy lovagrend által fenntartott intézményre vonatkoztatni. *Majorossy J. – Szende K.*: Hospitals i. m. 433–438. p.

86 *Hunyadi Zs.*: The Hospitallers i. m. 118–120. p.

87 *Varjassy P. – Kölnei L.*: Az ispotályos johannita lovagok i. m. 67–71. p.

88 *Horváth István*: Esztergom. In: Horváth István – H. Kelemen Márta – Torma István: Komárom megye régészeti topográfiája. Esztergom és Dorogi járás. Bp., 1979. (Magyarország régészeti topográfiája V.) 78–231. p., különösen 150. p.; *Horváth István*: Templomok, kolostorok a középkori Esztergomban. In: *Egyházak a változó világban*. Szerk. Bárdos István – Beke Margit. Esztergom, 1991. 131–140. p., különösen 134. p.

89 *Hunyadi Zs.*: The Hospitallers i. m. 123–124. p.

hogyan tartozott volna hozzá ispotály is, ám mivel Győr — Székesfehérvárhoz hasonlóan — a Nyugat-Európából a Szentföldre vezető út fontos állomása volt, így elképzelhető, hogy a keresztesek itt is kialakítottak zárandokházat.⁹⁰ Vránán sem bizonyítják írásos vagy régészeti adatok az ispotály meglétét, ám a rend XIV. századi központjában is lehetett valamiféle vendégház, hiszen sokan érkeztek ide, ráadásul a rend szellemiségének is ez felelt meg Varjassyék szerint.⁹¹ Az előbb említett példánál lényegesen jobb forrásadottságokkal rendelkezik a Keresztelő Szent János tiszteletére szentelt soproni keresztes rendház, melynek története számos ponton kapcsolódik a fehérvári konventéhez.⁹² A soproni konventet minden bizonnyal 1247–1250 között alapították, és a kereszteseknek fontos védelmi funkciója volt a nyugati határ mentén. Maga a ház — Fehérvárhoz hasonlóan — a falakon kívül, a Bécsbe vezető út mentén állt.⁹³ Az ispotályról — amely nem itt, hanem kicsit beljebb, az Ikva partján épült⁹⁴ — annyit tudunk csupán, hogy 1346-ig állt a rend kezelésében, majd a város vette át a keresztesek által szedett vám feléért cserébe, ami a fenntartási költségeket fedezte.⁹⁵ Az intézményt ezután a tanács felügyelte a *Spitalmeister* révén, területén pedig templomot emeltek Szent Erzsébet tiszteletére.⁹⁶ A későbbiek során három fürdőhelyet alakítottak ki, vala-

90 *Varjassy P. – Kölnei L.*: Az ispotályos johannita lovagok i. m. 77. p. Ezt szerintünk némileg árnyalja, hogy az első említés időszakában, a XIII. század második harmadában már kevesebben választották a szárazföldi útvonalat a Szentföldre.

91 Uo. 82. p. Ezzel kapcsolatban fontos kiemelni, hogy Vrána eredetileg a templomosok hegytetőre épült vára volt, a XIV. században került Szent János lovagjaihoz. Nyilvánvalóan volt vendégek elszállásolására alkalmas épületrész, de szerintünk ez sem méreteiben, sem funkciójában nem hasonlítható egy frekventált városi ispotályhoz.

92 Az 1274-ben említett Rudewanus soproni parancsnok azonos az 1264-ben még fehérvári keresztesként említett Rodoanusszal. *Házi Jenő*: Sopron középkori egyháztörténete. Sopron, 1939. 135. p. 1470-ben kelt oklevelében Mátyás király megengedte a fehérvári *preceptor*nak, hogy kinevezze a sopronit (DL 17 083.). 1551-től az utolsó fehérvári *preceptor*, Dalmady Sebestyén vette birtokába az ekkor már meglehetősen elszegényedett soproni házat, és bírta 1574-ben bekövetkezett haláláig. *Reiszig E.*: A János-lovagrend Sopronban i. m. 637–638. p.

93 *Hunyadi Zs.*: The Hospitallers i. m. 126. p.

94 *Majorossy J.*: A város közepén i. m. 222. p.

95 A vámot még II. Andrástól kapták 1217-ben, és tulajdonképpen a babóti kapuvám kétharmada volt, tehát a város a vám harmadát szerezte meg ekkor, vö. *Reiszig E.*: A János-lovagrend Sopronban i. m. 543. p.

96 *Házi J.*: Sopron középkori egyháztörténete i. m. 150. p., 156. p. A tendencia országos szinten is jellemző: a késő középkorban a legtöbb királyi szabad városban az ispotályok kegyura már a város volt. *Kubinyi A.*: Ispotályok i. m. 190. p.

mint egy szobát zárandokok részére, majd ez utóbbi az út túloldalán egy önálló házba költözött.⁹⁷

*

Tanulmányunk célja az volt, hogy képet nyerjünk a fehérvári keresztes konvent gyakran említett, ám részleteiben még nem vizsgált ispotályos tevékenységéről, zárandokház funkciójáról. Vizsgálódásunk abból a szempontból sikeresnek bizonyult, hogy az úthálózat, a szentkultuszok és a település politikai-gazdasági súlya alapján megerősítést nyert egy ilyen intézmény székesfehérvári létjogosultsága, mely kiegészülve két másik ispotálllyal állandó szálláslehetőséget biztosított a városba érkezők számára. Fontos azt is kiemelni, hogy a keresztes *domus hospitalis* tartósan működött Fehérvárott: Eufrozina királyné alapításától, azaz a XII. század második felétől kezdve egészen a konvent *de facto* 1543. évi megszűnéséig, a város török elfoglalásáig több szempontból is indokoltnak tűnik az intézmény fenntartása, ahogy azt korábban vázoltuk. A konvent ezen szerepe az alapításkor minden bizonnyal különösen fajsúlyos lehetett, hiszen mindössze négy ispotályról tudunk, melyek a XII. század második felében jöttek létre Magyarországon.⁹⁸

Bár munkánk első részében is nagyon gyakran csupán információmorzsák vezették a kutakodást, a fehérvári keresztes ispotály működéséről gyakorlatilag még ilyen elszórt adatokkal is csak elvétve rendelkezünk. Ebben minden bizonnyal közrejátszik, hogy Székesfehérvár török elestével nagyon sok forrás, elsősorban városi irat elveszett, amit különösen akkor sajnál a kutató, ha azt tapasztalja, nyugat-magyarországi vagy felvidéki városi ispotályokról mennyivel többet megtudhatunk az adott település levéltárát böngészve. Épp ezért tárgyalt ispotályunk működésének töredékes megismeréséhez analógiákat kellett segítségül hívni, melyekből legalább annyi kiderült, hogyan zajlott a rend központjaiban a betegek ellátása és a zárandokok, utazók fogadása. Úgy véljük, teljes mértékben sem ez, sem pedig a nyugat-magyarországi vagy felvidéki ispotályokról való ismereteink nem vonatkoztathatóak a fehérvári intézményre, de minden bizonnyal valamennyire érvényesültek az alapelvek. Elképzelhető, hogy ha a régészek ási újra mozgásba lendülnek a területen, vagy ha sikerül elvégezni a konvent magánlevéltárának és hiteleshelyi kiadványainak alapos átvizsgálását, további információkat nyerhetünk a rend fehérvári ispotályos tevékenységéről is. Ez utóbbi folyamatban van.

97 Majorossy J.: A város közepén i. m. 222. p.

98 Majorossy J. – Szende K.: Hospitals i. m. 418. p.

